

QƏRBİ AZƏRBAYCAN TORPAQLARINDA ERMƏNİSTAN “DÖVLƏTİNİN” YARADILMASI VƏ ONUN CƏNUBİ QAFQAZ REGIONU ÜÇÜN TÖRƏTDİYİ AĞIR NƏTİCƏLƏR

(ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN, DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİNİN QISA TARİXİ)

Bu bir tarixi həqiqətdir ki, mübarizə obyektini olmuş, əraziləri işğal edilmiş, tarixin müəyyən mərhələlərində öz dövlətçiliyini itirmiş, əhalisi isə dəfələrlə deportasiyaya, etnik təmizləmələrə məruz qalmış Azərbaycan Qafqaz və ön Asiyada öz geosiyasi vəziyyətinə görə bütün dövrlərdə nəhəng imperiyaların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bütün bəşəriyyət üçün ən ağır cinayət sayılan bu proseslər Azərbaycan xalqına qarşı XVIII-XX əsrlərdə çar Rusiyası, onun varisi olan SSRİ dövləti, ABŞ, İngiltərə, Fransa və onların hər birinin əlində alət olan Erməni Qriqoryan kilsəsi və ermənilər, 1918-ci il mayın 29-da paytaxtı AXC Milli Şurası tərəfindən ermənilərə bağışlanılmaz bir səhv olaraq güzəştə gedilən İrəvan şəhəri olmaqla isə Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaradılan Ermənistan “dövləti” tərəfindən həyata keçirilmişdir.

XVIII əsrin I yarısında çar Rusiyasını imperiyaya çevirən I Pyotrun xarici siyasətində ən mühüm istiqamətlərdən biri Osmanlı Türkiyəsi ərazilərini və Qafqazı ələ keçirmək idi. Əslində isə müasir Rusiya Federasiyası dövlətinin işğal siyasətinin əsası XVI əsrdə Moskva rus dövlətinin başçısı İvan Qrozni tərəfindən qoyulmuş və bu siyasət 1552-ci ildə Kazan, 1556-cı ildə Həştərxan və 1793-cü ildə isə Kırım xanlıqlarının zəbt olunmaları ilə başa çatdırılmışdı. Bu vəzifələrin həlli üçün isə Rusiya imperiyasına bu ərazilərdə həm çar, sovet və həm də müasir Rusiya Federasiyasının hakim dairələrinin dedikləri kimi hərbi-siyasi qüvvə - forpost lazım idi. Bu rolu isə Osmanlı Türkiyəsi və Qafqazın xristian əhalisi oynaya bilərdi. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, hələ XVIII əsrdə Persiya (indiki İran - C.B.) və Osmanlı Türkiyəsi ərazilərində yaşayan və Cənubi Qafqazın yerli (avtoxtan - C.B.) əhalisi olmayan ermənilər öz “zülmkarlarından” azad olmaq üçün o zaman Qərbi Avropanın xristian dövlətlərinə daha çox ümid bəsləyirdilər. Bu məqsədlə 1678-ci ildə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin üçüncü paytaxtı olan İsfahan şəhəri yaxınlığında I Şah Abbas tərəfindən ermənilər üçün salınmış Culfa şəhərində Katalikos Akopun sədrliyi ilə Erməni Qriqoryan kilsəsinin və erməni tacirlərinin xüsusi müşavirəsi keçirilir və elə həmin katalikosun rəhbərliyi ilə yeddi nəfərlik nümayəndə heyəti Avropaya göndərilir. Bu heyət qarşısında qoyulan əsas

məqsəd erməniləri İran hökumətindən azad etmək yollarını Avropanın xristian dövlətlərinin köməyi ilə tapmaq idi. Avropada heç bir siyasi nəticə əldə edə bilməyən ermənilər, Avstriya imperatorunun məsləhəti ilə Rusiya çarı I Pyotra müraciət edir və onun tərəfindən böyük razılıqla qarşılanırlar. Avstriya monarxi İohann-Vilneem I Pyotra yazdığı məktubunda ermənilərin əsas məqsədini belə izah edir: “Ermənilər mənim yanıma Beros nəslindən olan Uri adlı bir mülkədarı və vartapet Minas göndərmişlər. Onların əsas məqsədi Ermənistanı (Osmanlı Türkiyəsi ərazisində Fərat və Dəclə çaylarının yuxarı axarı ətrafında yerləşən kiçik ərazi nəzərdə tutulur - C.B.) İran zülmündən azad etməkdir. Əgər Siz öz imperator iradənizi göstərərək Ermənistanı xilas etmək üçün bizə ordumuzla Siz imperiyasının ərazisindən keçməyə icazə versəniz, onda biz erməni nümayəndələrinin təklifini qəbul etməyə hazırıq”. Bundan əlavə məktubda erməni nümayəndə heyətinin başçısı İsrail Urinin çar tərəfindən qəbul edilərək dinlənilməsi xahiş olunurdu. 1701-ci il iyunun 30-da I Pyotr erməni nümayəndələrinə qəbul edərək təklif edilən hərbi layihənin bütün detalları ilə tanış olduqdan sonra Cənubi Qafqazı öyrənmək üçün öz erməni məmurlarından birini buraya göndərir. O, göndərdiyi nümayəndəsinin məlumatını dinlədikdən sonra Avstriya imperatorunun təklifinə rədd cavabı verir və Rusiya üçün çox əlverişli bir hərbi-siyasi şəraitin yarandığını yəqin edir. Belə bir fürsəti çoxdan gözləyən I Pyotr Qafqazın işğalı üçün hərbi-strateji planların hazırlanmasına 21 il vaxt sərf etdi. Bu hazırlanan planların əsas mahiyyətini Cənubi Qafqazın böyük hissəsini və müasir İran İslam Respublikasının şimalını əhatə edən bütöv Azərbaycanı ələ keçirərək buraya Osmanlı Türkiyəsi və Persiyadan (indiki İİR - C.B.) erməniləri köçürmək və paytaxtı Xəzər dənizi sahilində yerləşən (bu ərazidə ermənilər üçün yaradılacaq “dövlət” paytaxt rolunu indiki Azərbaycan Respublikasının Xaçmaz rayonunda yerləşən Niya-zova qəsəbəsi olmalı idi - C.B.), Rusiya imperiyasının Ön Asiya, Yaxın Şərqi ölkələrinə və Hind Okeanına çıxışını maneəsiz təmin edə biləcək qondarma bir erməni “dövlətinin” - forpostun yaradılması təşkil edirdi. Məlumdur ki, o zaman bu planların həyata keçirilməsinə I

Pyotrun ölümü mane olsa da, onun 1724-cü ilin oktyabrında gələcəkdə işğal ediləcək Azərbaycan ərazilərinə ermənilərin köçürülməsi ilə bağlı verdiyi fərman mühüm rol oynadı. Azərbaycan ərazilərinin Rusiya və İran arasında 12 oktyabr 1813-cü il Gülistan və 1828-ci il fevralın 10-da imzalanmış Türkmənçay müqaviləsinə əsasən iki hissəyə parçalanmasından sonra kütləvi xarakter aldı. Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən İran və Osmanlı Türkiyəsi ərazilərindən ermənilərin Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunmuş Şimali Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsinə başlanıldı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu maddənin Türkmənçay müqaviləsinə daxil edilməsinin əsas təşəbbüskarı səfir A.Qriboyedov olmuşdur. Məhz o, İrəvan qalasının ələ keçirilməsi planını sürətləndirməyi general İ.F.Paskeviçdən təkidlə tələb edirdi. Ayrıca olaraq demək lazımdır ki, bütövlükdə İrəvan qalasının və xüsusilə də şəhərin ələ keçirilməsi heç də Rusiya imperiyası üçün asan olmamışdır. Heç şübhəsiz Qacarlar İranı və Osmanlı dövlətlərinin sərhədində yerləşən İrəvan xanlığının ələ keçirilməsi Rusiya imperiyasının işğalçılıq planlarının tərkib hissəsi idi. I Rusiya-İran müharibəsi (1804-1813) zamanı İrəvan xanlığının ərazisi 1804-cü ilin 2 iyul - 3 sentyabr 1804-cü il və 3 oktyabr - 30 noyabr 1808-ci il tarixlərində Rusiya qoşunlarının dağıdıcı hücumlarına məruz qaldı və böyük hərbi uğursuzluğa düçar oldu. Xanlığın əhalisi Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi Məhəmməd Hüseyn xan Qacarin və Hüseynqulu xan Qacarin rəhbərliyi altında işğalçılara zərbələr vuraraq, onu ağır və sarsıdıcı məğlubiyyətə uğratdılar. Çar Rusiyasının İrəvanı ələ keçirmək üçün əl atdığı bütün vasitələr heç bir nəticə vermədi. Birinci Rusiya-İran müharibəsinin 1813-cü il oktyabrın 10-da Gülistan müqaviləsinin imzalanması ilə nəticələnməsinə baxmayaraq, Rusiya imperiyası Şimali Azərbaycanın ən mühüm əraziləri olan İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını ələ keçirə bilmədi, lakin həm də bu işğal planından da imtina etmədi. Bu çirkin işğalçılıq planını həyata keçirmək üçün çar Rusiyası ermənilərdən istifadəyə üstünlük verməyə başladı. Rusiya imperatoru çar I Nikolay (1825-1855) general Yermolova 1826-cı il oktyabrın 21-də göndərdiyi teleqramda deyilirdi: “Əgər İrəvanı ya

silah gücünə, ya İrəvan Sərdarını pulla ələ almaq yolu ilə, ya da onunla gizli münasibətlər qurmaqla ələ keçirmək mümkündürsə, bu imkanı əldən verməyin”.

1826-1828-ci illər ikinci Rusiya-İran müharibəsi zamanı xanlığın əhalisi Hüseynqulu xan Qacar, qardaşı Həsən xan Qacar və onun nəvəsi Fətəli xan Qacarin rəhbərliyi altında 1827-ci il 27 aprel - 23 iyun və 24 sentyabr - 1 oktyabr tarixlərində Çar Rusiyası ordusunun İrəvan şəhəri və həmin ilin 16-17 aprel və 14-20 sentyabr tarixlərində Sərdarabad qalasına hücumlarını qəhrəmanlıqla dəf edərək onu dörd dəfə uğurla müdafiə etdi. Lakin vaxtilə burada çox az sayda məskunlaşan ermənilərdən işğalçı ordunun komandanlığı istifadə edərək İrəvan qalasını mühasirədə saxlayan general Paskeviç onlardan qala ilə bağlı ən dəqiq məlumatları əldə edə bildi. Ermənilərin etdiyi xəyanət Rusiya imperiya ordusu tərəfindən İrəvan qalasının və son nəticədə bütün xanlıq ərazisinin işğalı ilə nəticələndi. Göstərdiyi bu “qəhrəmanlığa” görə general İ.F.Paskeviç çar I Nikolayın fərmanları ilə qraf titulu, II dərəcəli Georgi ordeni, 1 mln. rubl. miqdarında qızıl pul və İrəvan şəhərinin onun tərəfindən işğalı şərafinə görə isə “Erivanski” titulu ilə mükafatlandırıldı.

İrəvan şəhərinin işğalının bütün təfərrüatları V.Potto tərəfindən belə təsvir edilir: “Qalanın cənub-qərb küncünə çatarkən divar və bürclərin dağıntısı məni heyretlə saldı. Mənə elə gəlir ki, rus mühasirə artilleriyasının dörd gündə etdiyini çərxi-fələk dörd əsrdə edə bilməzdi”.

Onun məqsədi İrəvan şəhərini işğal olunmuş Şimali Azərbaycan torpaqlarında yaradılacaq erməni dövlətinin paytaxtı etmək idi. Rusiya imperiyasının dövlət maraqlarını üstün tutan A.Qriboyedov “məzlum” erməni “xalqına” kömək etmək istəyirdi. 1826-1828-ci illərdə Rusiya-İran müharibəsi gedişində Şimali Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqları ərazilərinə 18 min erməni ailəsi köçürüldü. 1828-1830-cu illər ərzində isə Cənubi Qafqaza İrandan 40000, Türkiyədən isə 84000 nəfər erməni köçürüldü və onlar Yelizavetpol (1868) (1804-cü ilin yanvarınadək keçmiş Gəncə və Qarabağ xanlıqlarının əraziləri) və İrəvan (1849) quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirildi, onlara 200000

desyatindən çox xəzinə torpağı ayrıldı. 1828-ci il martın 21-də I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazilərində ermənilər üçün qondarma “Erməni Vilayəti” yaradıldı. XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Rusiya imperiyası tərəfindən Cənubi Qafqazda həyata keçirilən xristian etiqadlı xalqların bu ərazilərə köçürülməsi kampaniyası tədricən ardıcıl xarakter almış, məqsədyönlü siyasətə çevrilmişdi. Əsrin axırlarında isə çar hökuməti köçürmə üzrə qanunvericilik aktlarının hazırlanmasına başlamışdı. 1899-cu il aprelin 15-də II Nikolay tərəfindən “Zaqafqaziyada köçürməyə icazə” haqqında qanun verilmişdi. 1900-cü il dekabrın 22-də elan olunmuş yeni qanunda isə Qafqazda mülki işlər üzrə baş rəisə icazə verilmişdi ki, “rus mənşəli və pravoslav dininə mənsub kəndlərin” vəsaitlərini yalnız ilkin qaydada müzakirə etməklə onları xəzinə torpaqlarında yerləşdirsin. Yerli hakimiyyət orqanları bu çar sərəncamını həyata keçirərək artıq 1901-ci ilin martında köçürmə sahələrini müəyyənləşdirməyə başlamışdılar. 1904-cü ilin iyulunda çar hökuməti tərəfindən daha yeni bir qanun verilmişdi: “Kənd əhlinin və əkinçi meşşanların könüllü surətdə haqqında müvəqqəti qaydalar” qanuna görə yalnız rus mənşəli, pravoslav dininə mənsub yerli adamların və ya üç idarənin - Daxili İşlər Nazirliyinin, Hərbi İdarənin və Qafqazda Mülki İşlər üzrə Baş rəisinin mülahizəsi ilə bölücü dini sektantlarına mənsub şəxslərin imperiyanın müsəlman ucaqlarına, o cümlədən də Cənubi Qafqaz diyarına köçürülməsinə icazə verilmişdi. Ə.M.Topçubaşov çarizmin köçürmə siyasətini tənqid atəşinə tutaraq qeyd edirdi ki, bu siyasət azərbaycanlı əhlinin mənafeələrinin tapdalanması hesabına həyata keçirilmişdir.

Çar hökuməti tərəfindən aparılan bu məqsədyönlü siyasət bütün XIX əsr ərzində davam etmiş və nəticədə Şimali Azərbaycan ərazilərinə köçürülən ermənilərin sayı çar məmuru və publisist N.Şavrovun 1911-ci ildə yazdığı kimi “Hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1 mln. 300 min erməninin 1 mln. nəfəri yerli əhali olmayıb, bizim tərəfimizdən buraya köçürülənlərdir”.

1917-ci ilin fevralında Rusiyada baş verən burjuva-demokratik inqilabından sonra, imperiya dağıldı və onun keçmiş ərazilərində yaşayan bir sıra

xalqlar öz müqəddəratlarını təyin etmək hüququ əldə etdilər. 1917-ci ilin martından 1918-ci il mayın 26-dək Zaqafqaziya Federasiyası tərkibində Azərbaycan, Gürcüstan və 1804-1813, 1826-1830-cu illərdə və XX əsrin I yarısında Şimali Azərbaycan ərazilərinə (İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqları - C.B.) Rusiya imperiyası və sonradan isə Sovet dövlətinin hərbi-strateji maraqlarını təmin etmək məqsədilə köçürülən ermənilər birləşdilər. XX əsrin əvvəlində onların Qafqazda ən başlıca himayədarı olan Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkov 1912-ci il oktyabrın 12-də çar II Nikolaya məktubla müraciət edərək yazırdı: “Həmişə bizə böyük xidmətlər göstərmiş ermənilərə himayədarlıq etməklə biz etibarlı müttəfiq qazanmışıq”. Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda yeritdiyi milli toqquşmalarla müşayiət edilən dağıdıcı müstəmləkə siyasətinin mahiyyətini I Dövlət Dumasının Yelizavetpol (Gəncə - C.B.) quberniyasından seçilmiş deputatı İsmayıl xan Ziyadxanov 12 iyun 1906-cı ildə keçirilən I çağırış I sessiyanın 25-ci iclasında 1906-cı il mayın 27-də İrəvanda tatarlarla (azərbaycanlılarla - C.B.) ermənilər arasında baş vermiş toqquşmalar, əhlinin təhlükəsizliyinin təmin olunması tədbirləri barədə Nazirlər Şurası sədrinə verilən sorğuya dair müzakirələrdə iştirakı zamanı etdiyi çıxışında belə qiymətləndirirdi: “Biz müsəlmanlara onlar deyirdilər: siz iqtisadi cəhətdən ermənilər tərəfindən kölə vəziyyətinə salınırsınız, onlar öz çarlığını yaratmaq istəyərək güclü silahlanırlar, bir gün görəcəksiniz ki, siz artıq yoxsunuz. Ermənilərə isə deyirdilər ki, panislamizm ideyası müsəlman cəmiyyətinin bütün təbəqələrinə dərin kök salmışdır və bir gün müsəlmanlar sizi tikə-tikə dağıtacaq. Fitnəkarlıq bu yolla gedirdi”. İ.Ziyadxanovun Dövlət Dumasında etdiyi bu çıxışdan 106 il keçməsinə baxmayaraq, 1988-ci ildən bu günə qədər keçən dövrün hadisələrini analiz etdikdə İ.Ziyadxanovun nə qədər uzaqgörən və müdrik bir insan olduğunun şahidi olursan.

(davamı növbəti saylarımızda)

Cəbi BƏHRAMOV,
AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun elmi işlər üzrə
direktor müavini, t.ü.f.d.